

Frā and Hā as Adpositions in Persian Texts

Farahnaz Jamali¹
Mojtaba Monshizadeh^{2*}
Ehsan Changizi³

Abstract

Some Persian literary texts exhibit features that are less commonly observed in other texts from the Islamic era, however their origins can be traced back to ancient Iranian languages. One such feature is the use of *frā* and *hā* as adpositions and verbal prefixes. In some of these texts, *frā* is used, while in others, its variant *hā* is employed. In *Tāj al-Tarājim*, both forms are used. This article examines the evolution of *frā* in terms of form and function across the ancient periods of Iranian languages, highlighting its change from an adverb to an adposition and a verbal prefix. In Avestan, *frā* is an adverb meaning ‘forward’ or ‘ahead’. In some contexts, it lost its semantic function, and its placement before other sentence elements has led to its reanalysis as an adposition. In sentences, its proximity to the verb gradually causes it to become a verbal prefix. In Middle Persian and Parthian texts, *frā* mostly survived as a residual element in the structure of certain words. However, in some Persian literary texts, it continues to function as a verbal prefix or an adposition indicating the semantic roles of theme and goal of motion verbs. Through phonetic changes, *frā* changed into *hā*, which also retained the same functions as its earlier form.

Keywords: *frā*, *hā*, adverb, prefix, adpositions.

Extended abstract

1. Introduction

Adpositions are linguistic elements used to indicate grammatical relations or various semantic roles, which have had multiple meanings and functions throughout different periods of the language. Some roles of adpositions were

1. Ph.D. student in Ancient Iranian Culture and Languages, Department of Ancient Iranian Culture and Languages, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. (fnjamali@gmail.com)

*2. Professor in Ancient Iranian Culture and Languages, Linguistics Department, Allameh Tabataba'i, Tehran, Iran. (**Corresponding Author: monshizadeh@atu.ac.ir**)

3. Associate Professor in in Ancient Iranian Culture and Languages, Linguistics Department, Allameh Tabataba'i, Tehran, Iran. (Ehsan.changizi@atu.ac.ir)

current in earlier stages of the language, while others have evolved over time due to linguistic developments. Persian literary texts exhibit characteristics not found in existing Middle Persian and Parthian texts. From this perspective, one can utilize the data from these texts and compare them with earlier periods to examine linguistic changes and the roles and functions of various linguistic forms.

Tāj al-Tarājim fī Tafsīr al-Qurān al-A'ajim is one of the translations of the Quran and one of the most significant interpretive texts, translated from Arabic into Persian by Imam Emad al-Din Abu al-Mozfar Shāhfur ibn Tahir ibn Muḥammad Esfarāyeni," a prominent Shāfi'i scholar of his time, between 430 and 460 AH (Islamic calendar). One feature of this text is the use of "frā" as an adposition and verbal prefix, as well as its other form, "hā," serving both functions. In some Persian literary texts, instead of *frā*, *hā* has been used as a prefix and adposition, which is a variant form found in certain regions of Iran. The difference between these texts and *Tāj al-Tarājim* is that in them only *hā* has been used as an adposition and verbal prefix; however, in *Tāj al-Tarājim*, both *frā* and *hā* are employed as adpositions and verbal prefixes. Previous research has addressed the use of *hā* instead of *frā* and the change from *f* to *h* in Iranian dialects; however, there has been no mention regarding the primary function of *frā* or how it transforms into an adposition or prefix.

2. Review of Literature

Bahār (1960: 331-340) believes that this prefix does not appear in Middle Persian but is characteristic of the Dari language where it precedes verbs. Samsāmi (1967: 93-95) only refers to its Sanskrit form (*prak* meaning before or front) and its Avestan form (*frā*), concluding after quoting Bahār that *frā* is a prefix that appears before nouns and verbs. Nātel-Khānlari (1987: 3-45), along with Abolqasemī (2008: 265), have pointed out instances where the prefix *frā* is used with certain verbs to denote specific meanings; Nātel-Khānlari also mentioned its use as an adposition in some texts while referring to its Avestan form (1986:402). Khānlari (1986: 3-48) noted instances where *hā* was used as a prefix equivalent to *b-* which seems to be a local pronunciation variant, providing examples thereof. Khatib-Rahbar (2000: 387-388) and Sadeghi (2002: 4-5) also cited examples from texts dating back to the fifth through seventh centuries where *hā* was used instead of *frā* as both a verbal prefix and adposition.

In the majority of the aforementioned works, none have referred to how these letters evolved, nor have they mentioned the adposition and verbal prefix. This article aims to examine the role and function of *frā* in earlier stages of the Persian language - namely Old Persian, Avesta, and Middle Persian - and demonstrate how *frā* has taken on multiple grammatical functions while exploring how *hā* emerged, its relationship with *frā* and how these changes

generally occur within Iranian languages. We will also address reasons for the change from *f* to *h*.

3. Results and Discussion

3.1. *frā*:

In Old Persian, *frā* has always been a verbal prefix meaning "before, in front" and is attached to verbs; it sometimes changes the primary meaning of the verb but has not been used as an adverb or adposition (Kent, 1953: §§197, 268; Schmitt, 2014: 175). In Avestan, adverbs have transformed into verbal prefixes and adpositions due to a process of grammaticalization. In Avestan, *frā*, meaning "before, in front," is an example of such adverbs that has been used as a prefix either with or without a space from the verb. Considering the data from the Avestan language, one must recognize the primary role and function of *frā* as an adverb that changed into an adposition and then came closer to verbs, finding a fixed position and turning into a verbal prefix.

In existing Middle Persian and Parthian literature, there are no examples of its use as an adposition; however, in Persian literary texts, there are many examples of its use both as an adposition and as a verbal prefix.

3.2. *hā*:

In some Persian literary texts, *hā* has been used with the same functions as *frā*; that is to say, both as an adposition and as a verbal prefix.

Hā is another form of *frā*. One of the transformations in Iranian languages is the change from *f* in ancient times to *h* in Middle Persian which has persisted into modern Persian and other Iranian dialects (Bagheri, 2002: 101; Gray, 1902: §300). The change from *f* to *h*, which is common in many languages, represents a kind of lenition process during which the place of articulation loses its position in the mouth and becomes fricative glottal (Méndez Dosuna, 1996; Foulkes, 1997). In modern Iranian languages such as Sangesari, Mazandarani, and Kashei dialects, the phonetic cluster 'fr' has changed to 'h(a)r' or sometimes dropped 'r', becoming just 'h' (Azami and Windfuhr, 1972: 199; Windfuhr, 2010: 21; Borjian, 2017).

4. Conclusion

Frā was used in ancient Persian texts during a specific time period - namely between the fourth and fifth centuries AH - in an area geographically encompassing central Iran and gradually gave way to *hā*. However, in *Tāj al-Tarājim*, both *frā* and *hā* were used side by side as adpositions and verbal prefixes. Given that there is no precise information about the life of the author of *Tāj al-Tarājim* available at hand, considering his text's characteristics closely suggests that it may belong to an area within central Iran or that he was influenced by central Iranian dialects.

Selected Bibliography

- Abolqasemī, M. *Historical Grammar of Persian Language*. Tehran: The Organization for Researching and Composing University textbooks in the Humanities (SAMT), 2008. [In Persian].
- Bartholomae, C. *Altiranisches Wörterbuch*. Berlin: De Gruyter, 1961.
- Esfarāyeni, I., & Heravi, N. M., & Khorasani, A. *Tāj al-Tarājim fi Tafsīr al-Qurān al-A'ājim*. Tehran: Elmi Farhangi Publishing Co., 1995. [In Persian].
- Gershevitch, I. *A Grammar of Manichean Sogdian*. Oxford: Basil Blackwell, 1961.
- Humbach, H. and P. R. Ichaporia. *Zamyād Yasht: Yasht 19 of the younger Avesta: text, translation, commentary*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1998.
- Nātel-Khānlari, P. *History of Persian Language*. Tehran: Nashr-e No, 1986. [In Persian].
- Panaino, A. *Tištīrya: The Avestan Hymn to Sirius (Part I)*, Roma: Istituto Italiano per Medio ed Estremo Oriente, 1990.
- Sadeghi, A. A. Dialectology in Iran based on Persian Texts; Central Dialects. *Linguistics*, 2002; 17(1): 2-8. [In Persian].
- Samsāmi, M. *Prefixes and Suffixes of Persian Language*. Isfahan: Mash'al, 1967. [In Persian].
- Windfuhr, G. "Dialectology and Topics". In Windfuhr, G. (ed.). *Iranian Languages*, 5-44. London and New York: Routledge, 1972.

How to cite:

Jamali F, Monshizadeh M and Changizi E. *Frā and Hā as Adpositions in Persian Texts*. *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani*. 2024; 1(17): 159-176. DOI:10.22124/plid.2025.28590.1687

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani (Persian Language and Iranian Dialects)*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۰۴
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۴
صفحات: ۱۷۶-۱۵۹

حرف اضافه «فرا» و «ها» در متون فارسی

احسان چنگیزی^۳

مجتبی منشی زاده^۲

فرحناز جمالی^۱

چکیده

برخی از متون ادب فارسی، ویژگی‌هایی دارند که در سایر متون دوره اسلامی کمتر دیده می‌شود، ولی می‌توان سابقه آن را در زبان‌های کهن ایرانی بررسی کرد. یکی از این ویژگی‌ها کاربرد «فرا» و «ها» در مقام حرف اضافه و پیشوند فعلی است. در برخی از متون، «فرا» و در برخی دیگر، «ها» که صورت دیگری از «فرا» است، به کار رفته‌است. در تاج‌التراجم، هر دو صورت به کار رفته. در این مقاله، سیر تحول «فرا» از منظر صورت و کارکرد در دوره‌های کهن زبان‌های ایرانی بررسی و چگونگی تحول آن از قید به حرف اضافه و پیشوند نشان داده شده‌است. در زبان اوستایی، frā قید به معنی «پیش، جلو» است و در برخی بافت‌ها، کارکرد معنایی خود را از دست داده و قرار گرفتن آن پیش از یکی از اجزای جمله سبب شده به عنوان حرف اضافه بازتحلیل شود. نزدیک شدن به فعل جمله نیز به تدریج آن را به پیشوند فعل بدل کرده‌است. frā در متون موجود فارسی میانه و پهلوی اشکانی جز به صورت عنصری رسوبی در ساخت برخی واژه‌ها باقی نمانده‌است، اما در برخی متون ادب فارسی، با کارکرد پیشوند فعل و همچنین، حرف اضافه برای دلالت بر نقش معنایی پذیرنده و مقصد فعل حرکتی باقی مانده‌است. طی روند تحول آوایی، frā به hā بدل شده و این صورت نیز، همان کارکردهای صورت پیشین را حفظ کرده‌است.

واژگان کلیدی: فرا، ها، قید، پیشوند، حرف اضافه.

fnjamali@gmail.com

۱. دانشجوی دکتری فرهنگ و زبان‌های باستانی ایران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

monshizadeh30@yahoo.com

۲. استاد گروه زبان‌شناسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. (نویسنده مسؤول)

ehsan.changizi@atu.ac.ir

۳. دانشیار گروه زبان‌شناسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

۱- مقدمه

حروف اضافه^۱ از ابزارهای زبانی برای نشان دادن روابط دستوری^۲ یا نقش‌های معنایی^۳ مختلف است که در دوره‌های مختلف زبان، نقش‌ها و کارکردهای متعدد معنایی داشته‌است. برخی از نقش‌های حروف اضافه در دوره‌های کهن‌تر زبان نیز رایج بوده و برخی نقش‌های دیگر را هم در دوره‌های مختلف و طی تحولات زبانی بر عهده گرفته‌اند. ممکن است در این تحولات، برخی از حروف اضافه نقش‌های خود را به حروف اضافه دیگری واگذار کنند و خود به تدریج حذف شوند. گاه نیز تنها در برخی از گویش‌ها باقی می‌مانند. برای بررسی نقش و کارکرد حرف اضافه و تغییرات آن باید کاربرد آن را در دوره‌های پیش‌تر زبان مطالعه و بررسی کرد.

متون کهن فارسی، از سویی ویژگی‌های زبان‌های ایرانی میانه غربی، یعنی فارسی میانه و پهلوی اشکانی را نشان می‌دهند و از سوی دیگر، ویژگی‌های جدیدتری از تحولات زبانی را منعکس می‌کنند. گاهی هم ویژگی‌هایی را نشان می‌دهند که در متون موجود فارسی میانه و پهلوی اشکانی دیده نمی‌شود. از این منظر، می‌توان از داده‌های این متون و مقایسه آنها با دوره‌های پیشین، برای بررسی تحولات زبانی و نقش و کارکرد صورت‌های زبانی مختلف بهره گرفت.

«تاج التراجم فی تفسیر القرآن الاعاجم»، از ترجمه‌های قرآن و از مهم‌ترین متون تفسیری است که به دست «امام عماد الدین ابوالمظفر شاهفور بن طاهر بن محمد اسفراینی»، از محدثان شافعی به نام عصر، بین سال‌های ۴۳۰ تا ۴۶۰ هجری قمری از زبان عربی به فارسی ترجمه شده‌است. او به سال ۴۷۱ هجری وفات یافت (طباطبایی اردکانی، ۱۳۷۶، ۸۱). این اثر گذشته از جایگاه ویژه در میان متون تفسیری فارسی، به نثر دوره اول و دوم یعنی قرن چهارم و پنجم هجری که نثر ساده و مرسل نامیده شده تعلق دارد و از نظر زبانی ویژگی‌های دارد که آن را از سایر متون این دوره متمایز می‌کند. یکی از ویژگی‌های این متن، کاربرد «فرا» به عنوان حرف اضافه و پیشوند فعلی و نیز صورت دیگر آن، «ها» با همین دو کارکرد است. در برخی از متون ادب فارسی، به جای «فرا»، «ها» به عنوان پیشوند و حرف اضافه به کار رفته‌است که صورتی از «فرا» در بخشی از مناطق ایران است؛ این متون عبارت‌اند از: بعضی مثالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض معرف به نقض، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، معروف به تفسیر ابوالفتوح رازی، ترجمه‌ای از قرآن در روستای کهکابر، المدخل الی علم احکام النجوم، شرح فارسی شهاب‌الاکابر و ترجمه فارسی النهایه فی مجرد الفقه و

1. adposition

2. grammatical relations

3. semantic roles

الفتاوی. از میان این متون، سه متن نخست در قرن پنجم و ششم در ری و سه متن دیگر در قرن‌های ششم و هفتم تألیف شده‌اند. کاربرد «ها» به جای «فرا» در متون دیگری مانند اسکندرنامه، ترجمه فارسی شرف‌النبی، بحر الفرائد و ترجمه فارسی نهج البلاغه نیز استعمال دارد (صادقی، ۱۳۸۱: ۴-۵). تفاوت این متون با تاج التراجم این است که در آنها تنها «ها» به عنوان حرف اضافه و پیشوند فعلی به کار رفته‌است، اما در تاج‌التراجم، هم «فرا» و هم «ها» هر دو به عنوان حرف اضافه و پیشوند فعلی به کار رفته‌اند. درباره کاربرد «ها» به جای «فرا» و تبدیل f به h در گویش‌های ایرانی، پیش‌تر سخن گفته‌اند، اما به کارکرد اصلی «فرا» و چگونگی تبدیل آن به حرف اضافه و پیشوند اشاره‌ای نشده‌است.

در جملات زیر از تاج التراجم، «فرا» و «ها» در مقام حرف اضافه برای دلالت بر نقش معنایی پذیرنده^۱ و معادل «به» استعمال شده‌اند:

(۱) چون بیماری وی سخت گشت وصیت کرد فرا تمیم و عدی (اسفراینی، ۱۳۷۴: ۶۲۱).

(۲) زنی که از شوهر همی بگریزد نشاید که هیچ چیز ها او دهی از زکات (همان: ۸۷۶).

در پاره زیر، «فرا» و «ها» برای نشان دادن مقصد فعل حرکتی و برابر با «به» آمده‌اند:

(۳) چون هردو لشکر فرا هم رسیدند و ایشان بنگریستند، مسلمانان را اندکی دیدند (همان: ۵۲۲).

(۴) و ایشان شادمان باشند به آنچه ها تو رسیده باشد از محنت (همان: ۸۶۹).

در این جمله، «فرا» و «ها» به عنوان پیشوند فعل به کار رفته‌است:

(۵) گفتند: سی درم بگیر. آن را فرا گرفت و ایشان را دلالت کرد بر وی (همان: ۳۶۷).

(۶) پس چون ها گرفت ایشان را صاعقه و بمردند (همان: ۷۷۸).

در جملات زیر، «فرا» هم به عنوان پیشوند فعل آمده‌است و هم حرف اضافه:

(۷) بدان که خود همی خواهد خدای تعالی که فرا رساند فرا ایشان عقوبی به برخی از گناهان ایشان (همان: ۵۹۶).

(۸) خدای گفت: عذاب فرا رسانم آن را فرا آن که خواهیم، و رحمت من عام است و ها رسد هر چیزی را... (همان: ۷۷۸).

در این مقاله، بر آنیم که نقش و کارکرد «فرا» را در دوره‌های پیشین زبان فارسی با استفاده از داده‌های زبان اوستایی، فارسی باستان و فارسی میانه بررسی کنیم و نشان دهیم چگونه «فرا» کارکردهای متعدد دستوری بر عهده گرفته و «ها» چگونه پدید آمده‌است و چه ارتباطی با «فرا» دارد و روند کلی این تغییرات در زبان‌های ایرانی چگونه است. همچنین، به دلایل تبدیل f به h خواهیم پرداخت.

1. recipient

۲- پیشینه تحقیق

بهار (۱۳۳۹: ۳۳۱-۳۴۰) معتقد است که این پیشوند در فارسی میانه دیده نمی‌شود و از مختصات زبان دری است که بر سر فعل می‌آید و فعل را مؤکد و جهت آن را مشخص می‌کند، مانند فرا آمد، فرا افکند، فرا رفت. به گفته او گاهی این پیشوند از فعل جدا شده و مانند قیود اضافی یا قید ظرف پیش از اسم‌ها می‌آید و در این صورت باز هم جهت عمل فعل قبل را مشخص می‌کند، و گاهی در همان حال که بین «فرا» و فعل فاصله افتاده، مانند آن است که با فعل ترکیب شده و معنی مستقلی به آن افزوده‌است.

صمصامی (۱۳۴۶: ۹۳-۹۵) تنها به صورت سنسکریت (prak به معنی پیش و جلو) و اوستایی آن (fra) اشاره کرده و پس از نقل سخنان بهار، نتیجه گرفته که «فرا» پیشوندی است که بر سر اسم و فعل می‌آید.

خانلری (۱۳۶۵: ۴۵) به کاربرد پیشوند «فرا» با برخی افعال برای دلالت بر معنی خاص اشاره کرده و «فراکردن» را به معنی «برهم نهادن»، «نزد کسی فرستادن»، «دراز کردن» و «مأمور کردن» به عنوان نمونه ذکر کرده‌است. او همچنین مثال‌هایی از برخی متون ذکر کرده‌است:

(۹) اندر وقت گروهی از فرزندان اسحاق (ع) فرا رسیدند (تاریخ سیستان، به نقل از خانلری، ۱۳۶۵: ۴۵).

(۱۰) خود را فرا گرفته در میان حجره فرا می‌شود (اسرارالتوحید، به نقل از خانلری، ۱۳۶۵: ۴۵).

(۱۱) اگر او را قضای مرگ فرا رسد تخت ملک ما را باشد (تاریخ بیهقی، به نقل از خانلری، ۱۳۶۵: ۴۵).

خانلری (۱۳۶۵: ۴۰۲) ضمن اشاره به صورت اوستایی پیشوند فرا، از کاربرد آن به عنوان حرف اضافه در برخی از متون برای دلالت بر معنی «سوی» و «به» یاد کرده‌است:

(۱۲) راه فرا الله شناخت را آسان است (طبقات صوفیه، به نقل از خانلری، ۱۳۶۵، ج ۳: ۴۰۲).

(۱۳) او بنگذارد کی کس سامان فرا عارف داند (طبقات صوفیه، به نقل از خانلری، ۱۳۶۵، ج ۳: ۴۰۲).

خطیب‌رهبر (۱۳۷۹: ۳۸۷-۳۸۸) نمونه‌هایی از کاربرد «فرا» به عنوان حرف اضافه ذکر کرده‌است:

۱. به معنی «سوی و جانب»:

(۱۴) پیش تخت شد و نامه بستد و باز پس آمد و روی فرا تخت بایستاد و خریطه بگشاد و نامه بخواند (تاریخ بیهقی، به نقل از خطیب رهبر، ۱۳۷۹: ۳۸۷).

۲. مترادف «بر»:

(۱۵) الهی ما را فرا جرم مدار یا جرم را از ما در گذار (مجموعه رسائل خواجه عبدالله انصاری، به نقل از خطیب رهبر، ۱۳۷۹: ۳۸۸).

۳. مترادف «به» با فعل حرکتی:

(۱۶) شیخ می‌آمد چون فرا نزدیک ما رسید روی بجمع خویش کرد و گفت (اسرارالتوحید، به نقل از خطیب رهبر، ۱۳۷۹: ۳۸۸).

۴. مترادف «در»:

(۱۷) اینک اهریمن فرا دید آمد که اندرین هیچ شکی نیست (تاریخ سیستان، به نقل از خطیب رهبر، ۱۳۷۹: ۳۹۰).

شریعت (۱۳۷۲: ۳۱۲) این حرف اضافه را جزء حروف اضافه ساده بیان قرار داده‌است. فرشیدورد (۱۳۸۶: ۲۲۷-۲۲۸) ضمن اشاره کوتاه به پیشینه تاریخی فرا و همراهی آن با فعل، آن را قید شبه پیشوند دانسته و آن را جزء پیشوندهای نیمه‌فعال در زبان فارسی امروز آورده است (همان: ۱۲۷).

به جز خانلری کسی درباره پیشینه تاریخی «فرا» سخن نگفته و به تغییرات معنایی آن اشاره نکرده‌است. ابوالقاسمی (۱۳۸۷: ۲۶۵) نیز به کاربرد «فرا» به عنوان حرف اضافه، پیشوند فعلی و قید اشاره کرده، اما مثالی ذکر نکرده‌است.

بدین ترتیب، «فرا» در مقام پیشوند فعلی و حرف اضافه در آثار پیشینیان مورد توجه بوده است، اما از سیر تحول و تبدیل آن به حرف اضافه سخنی به میان نیامده‌است.

خانلری (۱۳۶۵: ۳/۴۸) به کاربرد پیشوند «ها» در بعضی متون معادل «ب» که ظاهراً تلفظ محلی است، اشاره و نمونه‌هایی ذکر کرده‌است:

(۱۸) مراد به عهد آن عهد است که خدای تعالی بر ایشان ها گرفت (روض الجنان و روح الجنان معروف به تفسیر ابوالفتوح رازی، به نقل از خانلری، ۱۳۶۵: ۳/۴۸).

(۱۹) ها گرفتیم پسران یعقوب که نپرستند جز خدای را (همان: به نقل از خانلری، ۱۳۶۵: ۳/۴۸).

به نظر می‌رسد «ها» در این نمونه‌ها، کارکرد پیشوند «ب» را نداشته باشد، زیرا فعل دیگر در همین نمونه‌ها با پیشوند «ب» به کار رفته‌است.

بهار (۱۳۷۶: ۱/۳۷۷) معتقد است پیشوند «ها» از روی لهجه‌های قومس (سمنان امروزی) و ری به کتابت درآمده و بسیار نادر و کمیاب است، مانند «ها گیر»، «ها ده»، «ها رو» و در لهجه‌های روستای ری و سمنان و دامغان و شمیران هنوز متداول است. خانلری (۱۳۶۵: ۲/۲۱۹) نوشته است: مقدسی درباره زبان مردم قومس و جرجان نوشته که می‌گوید: «ها ده» و «ها کن». امروزه نیز در گویش محلی مازندران این جز در سر بعضی از فعل‌ها در ماضی و مضارع و امر می‌آید. شک نیست که استعمال این جزء در متن‌های فارسی دری به تأثیر یکی

از گویش‌های محلی است، اما به یقین نمی‌توان آن را فقط به گویش‌های کناره بحر خزر منسوب کرد، زیرا که در ترجمه تاریخ طبری (بلعمی) نیز دیده می‌شود و نمی‌دانیم که آن نتیجه تصرف کاتبی است که از مردم این نواحی بوده یا در قسمت‌های دیگری از این سرزمین که بلعمی به آنها نسبت داشته، این طرز استعمال خاص وجود داشته‌است.

صادقی (۱۳۸۱: ۵۴) نمونه‌هایی از کاربرد «ها» به جای «فرا» به عنوان پیشوند فعلی و حرف اضافه در متون قرن‌های پنجم تا هفتم را ذکر کرده و برای آن نمونه‌هایی ذکر کرده‌است: «هافتادن، هابریدن و هاپذیرفتن». او کاربرد «ها» به جای «فرا» را ویژگی گویش‌های مرکزی ایران دانسته که در گویش‌های مازندران و سمنان نیز دیده می‌شود. صادقی نمونه‌هایی از کاربرد «ها» به عنوان حرف اضافه ذکر کرده‌است:

(۲۰) پس اینجا اول ابتدا کن باب قرانات که ها پیش داشتیم از این شش باب (المدخل، به نقل از صادقی، ۱۳۸۱: ۵).

آصفی (۱۳۹۸: ۲۵-۲۶) به تبدیل خوشه صوتی fr به hr و در نهایت r در شماری از گویش‌های ایرانی، مانند تاتی کلوری، اسکستانی، دروی، شالی و گیلوانی اشاره کرده‌است. او تبدیل واژه vafra- به var را در برخی گونه‌های تاتی به عنوان نمونه‌ای از این تغییر ذکر کرده‌است، اما به پیشوند «فرا» و تبدیل آن به «ها» و نقش و کارکردهای متفاوت آن اشاره نکرده‌است.

در غالب آثار پیش گفته، به کاربرد «ها» به جای «فرا» در متون مختلف یا صورت آن در زبان‌های کهن ایرانی اشاره شده، اما هیچ یک به چگونگی تحول آن به حرف اضافه و پیشوند فعلی اشاره نکرده‌اند.

۴- تحلیل داده‌ها

در دوره باستان زبان‌های ایرانی صورت‌های زبانی که در مقام پیشوند فعلی به کار رفته‌اند، قید و حرف اضافه هم بوده‌اند (ابوالقاسمی، ۱۳۸۷: ۲۵۷). این کارکردهای سه‌گانه، یعنی قید، حرف اضافه و پیشوند فعلی، در فارسی میانه و سپس، در متون فارسی دوره اسلامی رو به افول نهاده و غالب این صورت‌ها تنها به صورت مرده یا رسوبی در ساخت برخی از افعال بازمانده‌است و تعداد معدودی از پیشوندهای فعلی در نقش قید و حرف اضافه کاربرد داشته‌اند. پیشوند «فرا» از جمله صورت‌هایی است که در برخی متون فارسی دوره اسلامی، هر سه کارکرد را بر عهده داشته‌است (همان: ۲۶۵). در این بخش، با استفاده از داده‌های اوستایی،

فارسی باستان و فارسی میانه کارکرد «فرا» و «ها» را بررسی می‌کنیم و سپس، به بررسی کارکرد آن در متون ادب فارسی، به‌ویژه تاج التراجم، می‌پردازیم.

۴-۱- «فرا»

در زبان فارسی باستان، fra همواره پیشوند فعلی به معنی «پیش، جلو» و متصل به فعل است و گاهی معنی اصلی فعل را تغییر داده، اما به عنوان قید و حرف اضافه به کار نرفته‌است. (Kent, 1953: 197, 268; Schmitt, 2014: 175). در پاره زیر، این پیشوند همراه با ریشه aiš به معنی «شتافتن» آمده و معنی فعل را تغییر داده (Kent, 1953: 164; Schmitt, 2014: 127):

21) adam kāram frāišayam

فرستادم، به جلوراندن سپاه من

من سپاه را پیش فرستادم (کتیبه DB2، سطر ۱۹).

در پاره زیر، fra با ریشه bar آمده و معنی آن را به «بخشیدن، امانت دادن» تغییر داده است (Kent, 1953: 200; Schmitt, 2014: 152):

22) auramazdām xšačam manā frābarat.

شاهی من بخشید اهورامزدا

اهورامزدا شاهی را به من بخشید (DB1، سطر ۱۲).

در اوستایی، تمامی پیشوندهای فعلی یا حروف اضافه درواقع قیدی هستند که معنای واژه‌ای را که با آن همراهند، چه فعل و چه اسم، متمایز و مشخص‌تر می‌کنند (Jackson, 1892: 733, 734, 794). بنابراین، می‌توان گفت قیده‌ها در اثر فرایند «دستوری‌شدگی»^۱ به پیشوند فعلی و حرف اضافه بدل شده‌اند.

در زبان اوستایی frā به معنی «پیش، جلو» نمونه‌ای از این قیده‌است که در مقام پیشوند با فاصله یا بدون فاصله از فعل به کار رفته‌است. بار تلمه هم دو کارکرد برای frā برشمرده: قید به معنی «پیش، جلو» و حرف اضافه (Bartholomae, 1961: 974). در پاره زیر، frā بدون فاصله و متصل به فعل سوم شخص مفرد از ریشه vaz به معنی «حرکت کردن» آمده و پیشوندی است که معنی «پیش، جلو» را به فعل افزوده‌است (Bartholomae, 1961: 1388):

23) miθrəm ... yō ... fravazaitē hača karšvarə yaṭ
مهر که پیش می‌رود از کشور کسره اضافه

1. grammaticalization

arəzahi upa karšvarə yaṭ xvaniraθəm.
 ارزهی (نام خاص) به کشور کسره اضافه خونیرث

مهر ... که ... پیش می‌رود از کشور ارزهی به کشور خونیرث (یشت ۱۰، بند ۶۷، Gershevitch, 1959: 105).

وقتی میان پیشوند و فعل فاصله می‌افتد، تعیین پیشوند یا قید بودن آن دشوار است (Jackson, 1892: §751). در جمله نخست از پاره زیر، frā با فاصله از فعل vazaiti از ریشه vaz، به معنی «حرکت کردن»، آمده و بین آنها pourvō vātām به معنی «باد جنوبی» یا «نخستین باده‌ها» در نقش فاعل فعل قرار گرفته‌است:

	frā	pourvō	vātām	vazaiti
	به پیش، به جلو	جنوبی	باده‌ها	حرکت می‌کند
24)	yām	paθō	āiti	haomō.
	که	راه	می‌آید	هوم

نخستین باده‌ها/ از میان باده‌ها، باد جنوبی به پیش می‌رود به راهی که هوم از آن می‌آید (یشت ۸، بند ۳۳، Panaino, 1990: 57).

برطبق داده‌های اوستایی، به نظر می‌رسد نخستین تغییر در کاربرد پیشوند frā حضور آن در بافت‌هایی باشد که معنی استعاری یا کنایی دارند. در گفت‌وگوی اژی‌دهاک و ایزد آذر و جدال آنها برای تصاحب فره، آذر به اژی‌دهاک چنین می‌گوید:

	frā	ṡβam	zadāṇha	.paiti	.uzuxšāne
	قید/ حرف اضافه	تو	پی / پشت	پیشوند فعل	پاشیدن
25)					

تو را از پشت (پشتت/ پی‌ات) / کفلت را می‌سوزانم (یشت ۱۹، بند ۵۰، Humbach & Ichaporia, 1998: 43).

ریشه vaxš/uxš به معنی «پاشیدن، افشاندن» است (Brtholomae, 1961: 1338) و در پاره زیر، فعل uzuxšāne را از این ریشه با پیشوند frā، paiti و us/uz به معنی «سوزاندن» دانسته‌اند (Brtholomae, 1961: 1338; Humbach & Ichaporia, 1998: 43). همراهی این ریشه با این سه پیشوند، به معنی «از بالا و پیش و بر روی چیزی افشاندن یا پاشیدن» و به طریق استعاری یا کنایی به معنی «نابود کردن» است. آذر، ایزد آتش است و بیان چنین عبارتی از زبان او، تهدید اژی‌دهاک به «سوزاندن» یا «نابود کردن» و از میان بردن» است. frā در آغاز جمله و پیش از ṡβam ضمیر منفصل دوم شخص مفرد آمده‌است. به نظر می‌رسد چنین بافت‌هایی، آغاز روند تبدیل frā به حرف اضافه باشد. در بند ۴۸ از همین یشت، اژی‌دهاک خطاب به آذر چنین می‌گوید:

26) *frā* *9βam* *paiti* *.apā9a*
 قید/ حرف اضافه تو پیشوند فعل نابود می‌کنم

تو را نابود کنم (یشت ۱۹، بند ۴۸).

در این جمله، *apā9a* فعل از ریشه *ā9* به معنی نابود کردن است (Brtholomae, 1961: 322). اگرچه برخی معنی ریشه *ā9* را چندان روشن ندانسته‌اند (Humbach & Ichaporia, 1998: 43)، اما بارتلمه در این بافت سه پیشوند *frā*، *paiti* و *apa* برای این فعل در نظر گرفته و معنی آن را «به تمامی نابود کردن» دانسته‌است (Brtholomae, 1961: 322) و به نظر می‌رسد در اینجا «نابود کردن از پیش و پس» مد نظر باشد. در این بافت، *frā* را می‌توان قیدی دانست که پیش از *9βam* ضمیر منفصل دوم شخص مفرد آمده و همانند جمله ۲۳، آغاز روندی باشد که طی آن به حرف اضافه بدل شده‌است.

در برخی بافت‌ها، *frā* از معنی خود تهی شده‌است و مفهوم «پیش، جلو» ندارد یا در مقام پیشوندی که از فعل فاصله دارد، تغییری در معنای فعل ایجاد نمی‌کند. در چنین بافت‌هایی، قرار گرفتن *frā* پیش از اجزای دیگر جمله، سبب شده در مقام حرف اضافه بازتحلیل^۱ شود. در پاره زیر این معنی‌زدایی^۲ و همراهی آن با ضمیر متصل، حرف اضافه بودن *frā* را به ذهن متبادر می‌کند.

در پاره زیر، فعل *nāmāyeinti* از ریشه *nam* به معنی «خم شدن» یا در درجه قوی (*nām*) «خم کردن» و مفعول آن *parštām* به معنی «پشت» است:

27) *mašyāka* *daēvayāzō* *frā* *parštām* *nāmāyeinti*.
 مردم دیوپرست پشت خم کنند

مردمان دیوپرست پشت (گاو) را خم کنند (یشت ۱۴، بند ۵۶).

frā در این بافت، از معنی اصلی خود تهی شده و به تدریج کارکرد قیدی خود را از دست داده است. از سوی دیگر، آن را پیشوند هم نمی‌توان دانست، زیرا در معنی فعل تغییری نمی‌دهد. قرار گرفتن *parštām* پس از *frā* کارکرد آن را در مقام حرف اضافه تقویت می‌کند. در پاره زیر، فعل *sčandāyeiti* از ریشه *skand* به معنی «شکستن، نابود کردن» است و *frā* کارکرد خود را به عنوان قید از دست داده و در مقام پیشوند فعل، در معنی آن تغییری نداده‌است. حضور آن قبل از واژه *rasmanō* که مفعول است، سبب شده تا به عنوان حرف اضافه بازتحلیل شود:

1. reanalysis
 2. bleaching

- 28) *yō ... frā rasmanō scandayeiti.*
او ... صف دشمنان را بشکند / نابود کند
بشکند / نابود کند صف دشمن حرف اضافه او

او ... صف دشمنان را بشکند / نابود کند (یشت ۱۰، بند ۳۶؛ Gerschevitch, 1959: 91).

در پاره زیر، فعل *yazāite* از ریشه *yaz* به معنی «ستودن» است و *frā* قید نیست و در مقام پیشوند فعل هم تأثیری در معنی آن ندارد. *nō* که به *frā* متصل شده، ضمیر متصل اول شخص و مفعول است. در چنین بافتی، می‌توان *frā* را به عنوان حرف اضافه پیش از مفعول فعل *yazāite* بازتحلیل کرد:

- 29) *frā=nō yazāite zao9rābyō*
ما را با زوهر بستاید بستاید ما - حرف اضافه زوهر

ما را با زوهر بستاید (یشت ۱۳، بند ۹۴).

ابوالقاسمی، در بافت‌هایی که *frā* از معنی خود تهی شده و پیش از یکی از اجزای جمله آمده، آن را حرف اضافه در نظر گرفته‌است. در پاره نخست، ضمیر متصل *tē* در نقش مضاف الیه *daēnaya* و در پاره دوم، *mē* ضمیر متصل اول شخص به *frā* متصل شده‌است:

- 30) *frā=tē varāne ahe daēnaya ahura mazda*
اهورامزدا دین این می‌گروم تو - قید / حرف اضافه

به دین تو می‌گروم ... ای اهورا مزدا (ویسپرد ۵، بند ۳؛ ابوالقاسمی، ۱۳۸۴: ۱۲۲).

- 31) *zoatā frā=mē mrūtē.*
زوتر به من می‌گوید من - حرف اضافه زوتر

زوتر به من می‌گوید (یسن ۱۴، بند ۵؛ ابوالقاسمی، ۱۳۸۴: ۱۲۲).

frā در مقام قید، با افعال حرکتی نیز به کار رفته‌است. در پاره زیر میان *frā* و فعل فاصله است و حضور آن پیش از مقصد فعل حرکتی، سبب بازتحلیل آن در مقام حرف اضافه شده‌است:

- 32) *frā naruyō ašavaoyō ... šūšuyqm.*
خواهم رفت پاک مردم پیش (حرف اضافه)

به سوی مردمان پاک ... پیش خواهم رفت (یشت ۸، بند ۱۱؛ Panaino, 1990: 37).

بدین ترتیب، با عنایت به داده‌های زبان اوستایی باید نقش و کارکرد اولیه *frā* را قید دانست که به حرف اضافه بدل شده و سپس، به فعل نزدیک‌تر شده و جایگاه ثابتی پیدا کرده و به پیشوند فعل بدل شده‌است.

در فارسی میانه، *fra/frā* تنها به صورت مرده یا رسوبی در ساخت برخی واژه‌ها و افعال باقی مانده‌است، مانند *frazāftan* به معنی «پایان یافتن» که از نظر ریشه‌شناختی بازمانده ریشه *gam/jam* با پیشوند *fra* است و نیز *frēftan* به معنی «فریفتن» که بازمانده ریشه *dab* با پیشوند *fra* است (MacKenzie, 1961: 33؛ منصوری، ۱۳۸۴: ۱۵۵-۱۵۶). در متون موجود فارسی میانه و پهلوی اشکانی، از کاربرد آن به عنوان حرف اضافه نمونه‌ای در دست نیست، اما در متون ادب فارسی، نمونه‌های بسیاری از کاربرد آن در مقام حرف اضافه و پیشوند فعل موجود است. در پاره‌های زیر از تاج‌التراجم، «فرا» حرف اضافه است به معنی «به» برای دلالت بر نقش نحوی مفعول و نقش معنایی^۱ پذیرنده:

- (۳۳) صد اشتر فرا وی دادند و به هر دو برگردیدند (اسفراینی، ۱۳۷۴: ۵۲۰).
- (۳۴) و هر که بکشد مومنی را بر خطا، آزاد کند بنده مومن، را و بدهد دیتی سپرده به تمامی فرا وارثان کشته ... (همان: ۵۱۸).
- (۳۵) پیغمبر - صلعم - گفت: یا زبیر! نخیل خویش را آب ده و آنگاه آب را فرا همسایه گذار (همان: ۵۰۴).
- (۳۶) گفتند فرا ما نمای نشانی که دلیل کند بر پیغمبری تو (همان: ۷۴۰).
- (۳۷) و از آن کسانی که جهودان اند فرا شتوندگان دروغ همی گویند ... (همان: ۵۸۹).
- (۳۸) و از بهر این گفت: مصطفی (ص) مردی را که فرا وی گله کرد از سخت دلی (همان: ۴۸۷).
- (۳۹) بیاموزید فرایض و آن را فرا خلق نمایید (همان: ۴۶۷).
- (۴۰) ابن عباس گوید: بدین روح‌القدس نام مهین خدای - عز و جل - همی خواهد که وی را بیاموخته بود تا وی مرده زنده کند بدان، و آن عجایب فرا خلقان نمودی (همان: ۱۲۲).
- (۴۱) و بدان که جهودان گفتند پیغمبر را - صلعم - بنگرید فرا این مرد که همی گوید پیغمبرام سیر همی نشود از طعام، و هیچ همت نیست وی را مگر کار زنان (همان: ۴۹۷).
- (۴۲) ابن عباس گوید: بدین روح "القدس" نام مهین خدای - عز و جل - همی خواهد که وی را بیاموخته بود تا وی مرده زنده کند بدان، و آن عجایب فرا خلقان نمودی (همان: ۱۲۲).
- (۴۳) و بدان که جهودان گفتند پیغمبر را - صلعم - بنگرید فرا این مرد که همی گوید پیغمبرام سیر همی نشود از طعام، و هیچ همت نیست وی را مگر کار زنان (همان: ۴۹۷).
- (۴۴) ... و همچنان قصد پوست‌های ایشان کرد که آن را فرا خوردن گیرد، بر تن ایشان نشستندی، هر یکی همچون آبله‌ای تا ایشان عاجز گشتند و خواب و قرار از ایشان بشد (همان: ۷۶۲).

«فرا» به معنی «به» برای دلالت بر مقصد فعل حرکتی نیز آمده‌است:

- (۴۵) و از میل نبود که آبی که فرا رسد آن را باشد که زودتر فرا آن رسد (همان: ۵۰۴).
- (۴۶) اگر فرا ایشان رسد نیکویی، گوید این از نزد خدای است، و اگر فرا ایشان رسد بدیی، گویند این از سوی تست (همان: ۵۰۹).

(۴۷) این نافه خدای شما را حجتی است بگذارید وی را تا همی خورد اندر زمی خدای تعالی، و فرا وی مرسائید بدی‌ای (همان: ۷۳۸).

(۴۹) پس به عرفات فرا یکدیگر رسیدند روز عرفه، یکدیگر را بشناختند، آن را روز عرفه خواندند و آن جایگاه را عرفات (همان: ۲۰۸).

(۵۰) و ایشان را فرمود تا بضاعت وی را فرا قوم وی رسانند (همان: ۶۲۱).

علاوه بر آن، «فرا» جایگاه ثابتی در کنار فعل به دست آورده و به عنوان پیشوند فعل به کار رفته و گاه در معنی فعل تغییری ایجاد کرده‌است:

(۵۱) ای کسانی که ایمان آورده‌اید فرا مگیرید آلات حذر از دشمنان (همان: ۵۰۶).

(۵۲) خود استجاب آن کسانی کند که فرا بشنوند ذکر خدای، و مردگان را برانگیزاند خدای تعالی، پس همه با وی گردند بدانچه سابق حکم وی باشد (همان: ۶۴۶).

(۵۳) و ازیشان کسی است که اگر او را امین کنی بر دیناری، بنگزارد امانت به تو، مگر آن وقت که دایم فرا ایستی بر وی به تقاضا، آن خیانت از بهر آن همی کردند ... (همان: ۳۸۱).

(۵۴) که آنگاه فراگیرد شما را عذابی دردنمای (همان: ۷۳۸).

(۵۵) گفتند: سی درم بگیر. آن را فرا گرفت و ایشان را دلالت کرد بر وی (همان: ۳۶۷).

(۵۶) این حکم حدهاست از خدای - عزّ و جلّ - میان حق و باطل، فرا مرسید اندران، یعنی مکنید آنکه شما را از آن منع کرده‌اند (همان: ۱۹۷).

گاه، «فرا» در یک جمله، هم به عنوان پیشوند فعل آمده و هم به عنوان حرف اضافه:

(۵۷) یعنی به قرض یا به مزد عمل، چون فرا دهید فرا ایشان مال‌های ایشان، گواه کنید بریشان (همان: ۴۶۱).

(۵۸) بدان که خود همی خواهد خدای تعالی که فرا رساند فرا ایشان عقوبی به برخی از گناهان ایشان (همان: ۵۹۶).

۴-۲-ها

در برخی متون ادب فارسی، «ها» با همان کارکردهای «فرا» به کار رفته‌است؛ یعنی هم در مقام حرف اضافه و هم در مقام پیشوند فعل. نمونه‌هایی از کاربرد «ها» به عنوان حرف اضافه با مفعول جمله و در نقش معنایی پذیرنده، پاره‌های زیر از تاج التراجم است:

(۵۹) ها من نماید این پیراهن (همان: ۱۰۵۷).

(۶۰) ها من ده کَفّی حَصبا (آن فرا ستد و بیانداخت آنرا اندر روی آن قوم) (همان: ۸۱۵).

(۶۱) از او باز استانند و ها مستحقّی دیگر دهند (همان: ۸۷۶).

(۶۲) کاس ملک اندر دست من بودی و آن را اندران کاس افشاردمی و ها ملک دادمی تا آن بخوردی (همان: ۱۰۷۷).

(۶۳) خدای - عزّ و جلّ - برهان خویش ها یوسف نمود تا او را از آن فعل باز داشت (همان: ۱۰۶۵).

(۶۴) هر که خواهد زندگانی دنیا و آرایش آن، تمام بدهیم ها ایشان (همان: ۱۰۱۰).

(۶۵) و هر یکی را شمشیری ها دهیم (همان: ۸۲۰).

در پاره زیر از شهاب الاخبار، حرف اضافه «ها» برای دلالت بر همین نقش معنایی آمده است:
 (۶۶) [مغیره] ساقی القوم آخرهم شرباً: آنکس که قومی را آب دهد به آخر آب ایشان خورد. ادب است که رسول می‌فرماید ساقی را، تا ابتداء به خویشتن نکند، اول ها برادران دهد، و به آخر ایشان وی نیز باز خورد (دانش‌پژوه، ۱۳۴۹: ۱۷).

(۶۷) و قربت نکردند ها من متقربان (همان: ۱۷۲).

(۶۸) و بزمند مکنید ها خویشتن عبادت خدای، عز وجل (همان: ۱۳۵).

در پاره‌های زیر از تاج التراجم، حرف اضافه «ها» با اسمی در نقش معنایی پذیرنده و با فعل رسیدن آمده است:

(۶۹) اگر ها تو رسد نیکویی (اسفراینی، ۱۳۷۴: ۸۶۹).

(۷۰) آنگاه ها شما رسد آتش دوزخ (همان: ۱۰۴۳).

(۷۱) اندران جامه بوی بهشت است و آن به هیچ مبتلا نرسد که نه بلا از او برخیزد و ها هیچ بیمار نرسد که نه درست شود (همان: ۱۱۱۸).

(۷۲) تا مگر ها رسد به دهن او، و نرسد آن آب ها او (همان: ۱۱۳۸).

(۷۳) ای ایمن شدند که با ایشان آید آنچه ایشان را پوشد از عذاب خدای - یعنی همگان را ها رسد و فروگیرد - یا به ایشان آید قیامت ناگاه، و ایشان ندانند خبر آمدن آن (همان: ۱۱۲۸).

(۷۴) ... آنگاه ترسید که او را به چشم کنند جبریل - علیه السلام - یوسف را گفت که پیراهن خویش به نزدیک پدر فرست که اندران جامه بوی بهشت است و آن به هیچ مبتلا نرسد که نه بلا از او برخیزد و ها هیچ بیمار نرسد که نه درست شود (همان: ۱۱۱۸).

در پاره زیر از شهاب الاخبار «ها» برای دلالت بر همان نقش معنایی با فعل «رسیدن» به کار رفته است:

(۷۵) ها مومن نرسد بیماری و نه رنجی و نه دردی و نه اندوهی یا آن غمی که وی را غمگین گرداند (دانش‌پژوه، ۱۳۴۹: ۱۰۲).

در نمونه‌های زیر از تاج التراجم، «ها» برای نشان دادن جهت حرکت فعل آمده است:

(۷۶) چون عباس را روز بدر اسیر گرفتند، مسلمانان همه روی ها او کردند و او را تعییر (تغییر) همی کردند به کفر و قطع رحم (اسفراینی، ۱۳۷۴: ۸۴۸).

(۷۷) و چون ایشان آن حال دیدند روی ها بنیامین کردند و گفتند او را: روی ما سیاه بکردی (همان: ۱۱۰۳).

در نمونه‌های زیر، «از مثالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض» به عنوان پیشوند فعل، با افعال افتادن، دادن، نمودن، نهادن، پذیرفتن و داشتن به کار رفته است:

(۷۸) آنکه گفته است که اگر رافضی را کاری ها افتد همه دست به هم کنند و او را برهاند ... (قزوینی رازی، ۱۳۵۸: ۱۱۶).

(۷۹) و آنچه گفته است که: جهان بوبکر و عمر و عثمان گشودند و علویان با مال و نعمت شدند و لعنت به عوض هابی دهند (همان: ۴۴۰).

۸۰) ... و خواسته که باطل به حق هانماید (همان: ۴۳۰).

۸۱) رافضی گورخانه بیاراید و منقش می‌کند و به خویشان ها نهاده‌اند که حق وا ایشان است (همان: ۵۷۶).

۸۲) محمد دندان سعید را گفت: تو بزرگ شخصی اما نصیحت من ها پذیر (همان: ۳۰۲).

۸۳) اگر امام ها ندارد اخلاص بواجب کرده باشد (همان: ۵۶۵).

در پاره‌های زیر از تاج التراجم، «ها» به عنوان پیشوند با افعال گرفتن، ستاندن و پذیرفتن آمده‌است:

۸۴) وی خیکی می‌ها گرفت (اسفراینی، ۱۳۷۴: ۲۷۸).

۸۵) ای آن کسانی که ایمان آورده‌اید، ها مگیرید پدران خویش را و برادران خویش را به دوستان (همان: ۸۵۰).

۸۶) و ها گرفت آن کسانی را که کافر شده بودند به بانگ جبریل (همان: ۱۰۲۹).

۸۷) خود آن کسانی که ها گرفتند گوساله را به خدایی، زود فرا ایشان رسد خشمی از خدای ایشان ... (همان: ۷۷۷).

۸۸) و چون ساکن گردید از موسی خشم، ها گرفت آنچه مانده بود از لوح‌ها (همان: ۷۷۷).

۸۹) ... و ها گرفتیم آن کسانی که تجاوز کرده بودند از فرمان خدای به عذابی سخت ... (همان: ۷۸۲).

۹۰) و اگر بیاید بریشان متاعی همچنان ها گیرند آن را (همان: ۷۸۳).

۹۱) عذاب کرد کافران را به کشتن و اسیر کردن و مال‌های ایشان ها گرفتن (همان: ۸۵۴).

۹۲) صواب آنست که ها گیریم از هر گروهی از جمله قریش غلامی را از اشراف ایشان (همان: ۸۲۰).

۹۳) دیت او ها استانند و جمله قریش دیت او بدهند و از بلای او برهند (همان: ۸۲۰).

۹۴) چون روز بدر بود مسلمانان اشتاب کردند اندر غنیمت گرفتن و فدا ها استدن (همان: ۸۳۷).

۹۵) و گروهی گفتند سیم ناسخته ها استدند و بد ها استدند و اندران استقضا نکردند، چی دانستند که آنچه همی ها استانند بهای آزاد است و ایشان را حرام است (همان: ۱۰۵۹).

۹۶) و این آن وقت بود که ایشان گفتند: ما حکم تورات ها نپذیریم و بدان کار نکنیم، این شریعتی گران است (همان: ۷۸۴).

۹۷) خدای عز و جل توبه او ها پذیرفت و او را عفو کرد و دعای او مستجاب گردانید (همان: ۸۸۰).

«ها» صورت دیگری از «فرا» است. یکی از تحولات زبان‌های ایرانی، تبدیل f دوره باستان

به h در دوره میانه است که در دوره جدید نیز در فارسی و سایر گویش‌های ایرانی باقی

مانده‌است (باقری، ۱۳۸۰: ۱۰۱؛ Gray, 1902:300).

فارسی نو	فارسی میانه	دوره باستان
کوه	kōf	*kaufa
دهان	dahān	*zafan / *dafan

۹۸)

تبدیل f به h که در بسیاری از زبان‌ها رایج است، نوعی فرایند نرم‌شدگی^۱ است که طی آن همخوانی جایگاه تولید خود را در دهان از دست می‌دهد و به سایشی چاکنایی بدل می‌شود (Méndez Dosuna, 1996; Foulkes, 1997).

در زبان سغدی، خوشه همخوانی fr در آغاز واژه با حذف r به f بدل شده‌است (Gershevitch, 1961: 315-316؛ قریب، ۱۳۷۴: ۱۵۷-۱۵۸):

آموختن، یاد دادن > (fs'c) fasāč- *fra-sāčaya- (۹۹)

در بسیاری از زبان‌ها نیز، علاوه بر حذف r، f به h بدل شده‌است. در ختنی، از زبان‌های ایرانی میانه شرقی، تبدیل خوشه همخوانی fr به h به‌ویژه در جایگاه آغازین واژه تحولی رایج است (Emmerick, 1968: 154-156; Bailey, 1979: 498, 499):

فرستادن	hel-	>	*fra-iša-
توانا بودن	hot-	>	*fra-vat-
دادن، بخشیدن	haur-/hur-	>	*fra-bara-

(۱۰۰)

در زبان‌های ایرانی دوره جدید نیز، از جمله سنگسری، مازندرانی و کسه‌ای خوشه صوتی fr به h(a)r و گاه با حذف r، به h بدل شده‌است (Azami and Windfuhr, 1972: 199; Windfuhr, 2010: 21; Borjian, 2017؛ مثال زیر، از کسه‌ای، گویشی در اصفهان، نقل شده‌است (Borjian, 2017):

فرستادن	hrasn-	>	*frēst-ēn-
فروختن	hrāš-	>	*fra-waxš-

(۱۰۱)

حرف اضافه و پیشوند فعلی «فرا» طی چنین فرایندی به «ها» بدل شده‌است و همان کارکردها را بر عهده داشته‌است.

۵- نتیجه‌گیری

«فرا» در تاج التراجم، هم به عنوان حرف اضافه و هم به عنوان پیشوند فعل به کار رفته و بازمانده *frā* در زبان اوستایی است که قید بوده و به تدریج، در بافت‌هایی که به لحاظ معنایی تهی شده، به دلیل قرار گرفتن پیش از برخی اجزای جمله به صورت حرف اضافه بازتحلیل شده و به تدریج در جایگاه پیش از فعل تثبیت شده و بدل به پیشوند فعل شده‌است. از کاربرد «فرا» در متون موجود فارسی میانه و پهلوی اشکانی نمونه‌ای در دست نیست، اما در متون ادب

فارسی پس از اسلام از جمله تاج التراجیم، «فرا» هم حرف اضافه‌ای است که پیش از مفعول در نقش معنایی «پذیرنده» و هم پیش از مقصد فعل حرکتی آمده، و هم پیشوند فعل است و در برخی بافت‌ها هر دو کارکرد را در کنار هم بر عهده دارد. در برخی گویش‌ها و زبان‌های ایرانی، طی روند نرم‌شدگی، «فرا» با تبدیل f به h و سرانجام حذف x بدل به «ها» شده و همان کارکرد حرف اضافه و پیشوند فعلی را نشان داده. این نظر بهار، که کاربرد «ها» را در گویش‌های جنوب طبرستان و نواحی سمنان می‌داند، چندان دقیق نمی‌تواند باشد. زیرا با توجه به داده‌های گویش‌های ایرانی، علاوه بر مازندرانی و سنسگری، در برخی از گویش‌های مرکزی ایران نظیر کشه‌ای نیز، خوشه همخوانی fr به h بدل شده‌است. بنابر شواهد ذکر شده، «فرا» درمتون کهن فارسی در دوره زمانی خاص یعنی در محدوده قرن چهارم و پنجم هجری، در منطقه‌ای که از لحاظ جغرافیایی مرکز ایران را در بر می‌گرفته‌است به کاررفته و اندک‌اندک، جای خود را به «ها» داده، اما در تاج التراجیم هم «فرا» و هم «ها» هر دو در کنار یکدیگر به عنوان حرف اضافه و پیشوند فعلی به کار رفته‌است. با توجه به آنکه از زندگی مؤلف تاج التراجیم اطلاع دقیقی در دست نیست، با دقت در ویژگی‌های متن او، گمان می‌رود که متن مؤلف متعلق به ناحیه‌ای از نواحی مرکزی ایران باشد یا وی از گویش‌های مرکزی ایران تأثیر پذیرفته باشد.

منابع

- ابوالقاسمی محسن. راهنمای زبانهای باستانی، تهران: سمت، ۱۳۸۴.
- ابوالقاسمی محسن. دستور تاریخی زبان فارسی، تهران: سمت، ۱۳۸۷.
- اسفراینی ابومظفر. تاج التراجیم للقرآن الاعاجم، تصحیح نجیب مایل هروی و علی‌اکبر الهی خراسانی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۴.
- آصفی نیما. خاستگاه زبانی مهاجران هرزن (واکاوئی نظریهٔ هنینگ)، ایرانشناسی، ۱۳۹۸، ۹(۲): ۱۹-۳۴.
- انوری حسن. و احمدی گیوی، حسن. دستور زبان فارسی، تهران: فاطمی، ۱۳۷۷.
- باقری مهری. واج‌شناسی تاریخی زبان فارسی، تهران: قطره، ۱۳۸۰.
- بهار محمدتقی. سبک‌شناسی یا تاریخ تطور درنثر فارسی، تهران: مجید، ۱۳۷۶.
- خانلری ناتل پرویز. تاریخ زبان فارسی، تهران: نشر نو، ۱۳۶۵.
- خطیب رهبر خلیل. حروف اضافه و ربط دستور زبان فارسی، تهران: مهتاب، ۱۳۷۹.
- خیامپور عبدالرسول. دستور زبان فارسی، تبریز: سوده، ۱۳۸۶.
- دانش‌پژوه محمدتقی. ترجمه و شرح فارسی شهاب الاخبار، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۹.

- دهخدا علی‌اکبر. *لغتنامه*، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۵.
- راستارگویا، و. س. *دستور زبان فارسی میانه*، ترجمه ولی‌الله شادان، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۷.
- شریعت محمد جواد. *دستور زبان فارسی*، تهران: اساطیر، ۱۳۷۲.
- صادقی علی‌اشرف. *گویش‌شناسی ایران بر اساس متون فارسی؛ گویش‌های مرکزی، زبان‌شناسی*، ۱۳۸۱، ۱۷(۱)، ۸-۲.
- صمصامی محمد. *پیشوندها و پسوندهای زبان فارسی*، اصفهان: مشعل، ۱۳۴۶.
- طباطبایی اردکانی محمود. *گزیده متون تفسیری فارسی*، تهران: اساطیر، ۱۳۷۶.
- فرشیدورد خسرو. *فرهنگ پیشوندها و پسوندهای زبان فارسی*، تهران: زوار، ۱۳۸۶.
- قریب بدرالزمان. *فرهنگ سعدی*، تهران: فرهنگان، ۱۳۷۴.
- ماهیار نوایی یحیی. *یادگار زرریران*، تهران: اساطیر، ۱۳۷۴.
- منصوری یدالله. *بررسی ریشه‌شناختی افعال زبان پهلوی (فارسی میانه زردشتی)*، تهران: آثار، ۱۳۸۴.
- یاسمی رشید و همکاران. *دستور زبان فارسی پنج /ستاد*، تهران: جهان، ۱۳۷۳.
- Azami, Č. A. and Windfuhr, G. *A Dictionary of Sangesari, with a Grammatical Outline*. Tehrān: Serkat-e Sahāmi-ye Ketābhā-ye Jibi, Franklin Book Programs, 1972.
- Bailey, H. W. *Dictionary of Khotan Saka*. Cambridge: University Press, 1979.
- Barthlomeae, C. *Altiranisches Wörterbuch*, Berlin: De Gruyter, 1961.
- Borjian, H. "Keša'i dialect". *Encyclopedia Iranica*, Vol. XVI, Fasc. 2017, 3, 333-336.
- Foulkes, P. "Historical laboratory phonology—Investigating /p/ > /f/ > /h/ changes". *Language and Speech*, 1997, 40(3): 249-276.
- Emmerick, R. E. *Saka Grammatical Studies*. London: Oxford University Press, 1968.
- Barthlomeae, C. *Altiranisches Wörterbuch*, Berlin: De Gruyter, 1961.
- Gershevitch, I. *A Grammar of Manichean Sogdian*. Oxford: Basil Blackwell, 1961.
- Gray, L. H. *Indo-Iranian Phonology*. New York: The Columbia University Press, 1902.
- Humbach, H. and P. R. Ichaporia. *Zamyād Yasht: Yasht 19 of the younger Avesta: text, translation, commentary*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1998.
- Kent, R. *Old Persian: Grammar, Text, Lexicon*. New Haven, Connecticut: American Oriental Societ, 1953.
- Jackson, W. *Avesta Grammar*, Stuttgart: w. kohlhammer, 1892.
- Méndez Dosuna, J. "Can weakening processes start in initial position? The case of aspiration of/s/and/f". *Trends in linguistics studies and monographs*, 1996, 92: 97-106.
- Panaino, A. *Tištrya: The Avestan Hymn to Sirius (Part I)*, Roma: Istituto Italiano per Medio ed Estremo Oriente, 1990.

Windfuhr, G. "Dialectology and Topics". In Windfuhr, G. (ed). *Iranian Languages*, London and New York: Routledge, 1972, 5-44.

روش استناد به این مقاله:

جمالی فرحناز. منشی‌زاده مجتبی. چنگیزی احسان. حرف اضافه «فرا» و «ها» در متون فارسی، زبان فارسی و گویش‌های ایرانی، ۱۴۰۳؛ ۱(۱۷): ۱۵۹-۱۷۶. DOI: 10.22124/plid.2025.28590.1687

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani (Persian Language and Iranian Dialects)*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

